

Rättspyramiden

Av professor HANS-GUNNAR AXBERGER

Den svenska brottmålsprocessen styrs av tänkesätt som tog form på 1930-talet. Senare decennier har ekonomiska effektivitetsanspråk rests på samordning och styrning. Till det kommer det europarättsliga inflytandet som med formellt inriktade rättssäkerhetskrav utmanar traditionella, mer informella, svenska synsätt. Mot den bakgrunden skissas här en bild där aktörerna — Polisen, åklagarna och domstolarna — beskrivs som en hierarkisk struktur snarare än som en rättskedja. Polisens uppgift är i första hand brottsbekämpning, medan domstolarna bär ansvaret för att rättssäkerheten garanteras och åklagarna utgör det förmedlande skiktet där emellan. Det finns inte så många utvärderande granskningar av hur brottmålsprocessen som helhet fungerat i enskilda fall men JK:s rättssäkerhetsprojekt och Bergwallkommissionens granskning av Quick-processerna tas upp i diskussionen, som avslutas med en blick mot framtiden och de reformförslag som för närvarande finns på lagstiftarens agenda.

”Rättskedjan”

Brottmålsprocessen som helhet benämns i en del sammanhang ”rättskedjan”. Som begrepp syftar det på Polisen, åklagarväsendet, domstolarna och Kriminalvården. Att kalla detta för en rättskedja kan tyckas invändningsfritt. När termen användes av dåvarande Riksrevisionsverket (RRV) som titel på en granskningsrapport från 1996 väckte det likväl debatt. Särskilt en del domare reagerar fortfarande med avståndstagande när ”rättskedjan” kommer på tal. Domstolens roll och verksamhet är, menar man, av annat slag än Polisens, åklagarnas och Kriminalvårdens. Detta kan tyckas vara en etikettsfråga, som bara högkänsliga domare kan intressera sig för.

I sin rapport beskrev RRV domstolarna som ”ett myndighetsområde”. Språkligt kunde man i detta och i innehållet i övrigt läsa in ett budskap om att domstolar hade att i samma ordning som myndigheter i allmänhet rätta in sig under regeringen och dess effektivitetsstyrning. Rapporten mätte sådant som handläggningstider, produktionskapacitet, organisation samt samarbete och just styrning. Rättssäkerhet intresserade RRV sig inte för; det avfördes lakoniskt som ”en självklar restriktion”. En del av de granskade kände sig nog under denna lupp som forna tiders industriarbetare när de ställdes inför tidsstudiemannen; han begrep sig inte på deras verklighet men kunde knäppa på sitt ur och beordra dem att jobba snabbare.

De till synes högkänsliga domarnas instinktiva motvilja mot effektivitetsrevisorerna och deras syn på brottmålsprocessen som en ”rättskedja”

var i det ljuset ett sundhetstecken. Det är nämligen en konstitutionell skillnad mellan domstolar och förvaltningsmyndigheter. I Sverige har den länge varit förbisedd, tidvis — som i RRV-rapporten — avsiktligt. Historiskt har rättskipningen och förvaltningen inte tydligt avskilts från varandra utan snarare betraktats som en sammanhållen del av statskicket. Det kan ses som ett utslag av den avoghet mot juristeri som faktiskt går som en röd tråd genom den svenska författningshistorien från 1809 fram till 1900-talets slutskede. I backspegeln kan man se EU-inträdet som det vägsål då utvecklingen tog en annan riktning. Att domstolarna 2011 fick sitt eget kapitel i regeringsformen kan betraktas som en formalitet, men den symboliska betydelsen går inte att ta miste på.

Med det sagt måste det emellertid omgående medges att effektivitetsrevisorernas synpunkter på rättsväsendet var och är långtifrån ovidkommande. Poängen med detta slags revision är just att den görs utifrån, av andra än dem som bedriver verksamheten. Många av de enskilda aktörerna i ”rättskedjan” — poliser, åklagare, domare — har, ofta på goda grunder, ett solitt självförtroende, varvid de hyser, dock på mindre goda grunder, en övertygelse om att ingen annan än medlemmar av deras egen profession kan delge dem något av intresse för kvaliteten i deras arbete. Lika lätt som det är att ha rättsliga synpunkter på RRV:s och sedermera Riksrevisionens rapporter om rättsväsendets olika delar, lika lätt är det att konstatera att de tillför värdefulla perspektiv, som ibland kan vara svåra att få syn på ”inifrån”.

Likväl har de åsikter om brottmålsprocessen som kommer från revisionshåll mest med effektivitet att göra. Återstår det RRV i sin rapport från 1996 kallade en självklar restriktion, nämligen rättssäkerheten.

Rättvis rättegång

Till den svenska avogheten mot juristeri hörde länge motståndet mot att införliva det vi numera kallar Europakonventionen, eller EKMR, med vår rättsliga vardag. Detta kan tyckas överspelat. Dagens juridikstuderande tycks närmast anamma föreställningen att denna konvention, liksom EU-rätten, är den nationella rättsordningens förutsättning. Att för dem förklara att den advokat som på 1980-talet åberopade EKMR inför en svensk domstol fick räkna med inte bara demonstrativt ogillande suckar från rättens sida utan också en rejäl prutning på arvodet intresserar dem lika litet som andra betraktelser från *anno dazumal*. Icke desto mindre har det sin betydelse att påminna om det som varit, eftersom flera konfliktytor mellan EKMR och svensk nationell rätt finns kvar.

När det gäller just brottmålsprocessen bygger svensk rättstradition på en mindre formell ordning än de *due process*-betonade principer som Europadomstolen utvecklat. Den bygger också på en större tilltro till polis och åklagare än vad EKMR-praxis utgår från. Ett tydligt exempel på detta är en av de första kännbara bakstötarna som det svenska rätts-

väsendet under åren gått på i Strasbourg. Rättegångsbalken gav åklagaren stort inflytande över hur länge en person kunde få sitta anhållen innan frihetsberövandet måste underställas domstolsprövning. Det uppfattades mig veterligen inte som något missförhållande i sig; åklagarna ansågs sköta detta ansvarsfullt. Men formellt var systemet inte förenligt med den på andra håll strikt tillämpade principen om *habeas corpus*. Det uppmärksammades genom en anmälan som togs upp av domstolen (Skoogström mot Sverige, dom 2 oktober 1984). Svenska staten försökte försvara vår ordning med argumentet att åklagare hos oss har en ställning som kan jämföras med domares, vilket det från svensk och saklig synpunkt låg en del i, men fick ge sig. Följden blev att vi blev nödda att införa jourdomstolar och ändra vår brottmålsprocedur. Att de straffprocessuella frihetsberövandena därmed skulle ha blivit kortare kan betvivlas. Men förfarandet blev mer formellt principfast och i den meningen rättssäkert.

Likartade iakttagelser kan göras på ett annat område där EKMR tillämpas på ett formellt eller formalistiskt sätt, nämligen när det gäller en misstänkts rättigheter i det inledande skedet av en brottsutredning, t.ex. rätten att inte låta sig höras och att inte "belasta sig själv". En rätt att vara tyst kan i och för sig sägas framgå indirekt av lagstiftningen och det finns numera spår av den i förundersökningskungörelsen, men någon levande del av den svenska straffprocessrätten har det i vart fall hittills inte varit fråga om. Detsamma gäller den nära anslutande EKMR-rätten att inte belasta sig själv utan att dessförinnan ha haft tillgång till försvarare. Någon sådan rättighet finns inte i den nationella lagstiftningen, som ju också saknar allmänna regler om underrättelser av typen *Miranda-warning* i samband med polisiära tvångsåtgärder (*you have the right to remain silent; you have the right to an attorney; etc.*). Svensk straffprocessrätt kan i den meningen beskrivas som formellt underutvecklad, men lika gärna kan förfarandet försvaras som avsiktligen mindre "processualiserat" samt därmed mer flexibelt och informellt.

Vad som talar för den förra synpunkten, liksom för att vi även här har att göra med en avoghet mot "jurister", är den rätt osystematiska regleringen av straffprocessuella rättigheter i vår grundlags fri- och rättighetskapitel. Den kompletterades 2011 med ett stadgande som anger att "En rättegång ska genomföras rättvist och inom skälig tid". Avsikten var att i konstitutionen förankra åtminstone delar av de krav som följer av artikel 6 i EKMR. De anslutande förarbetsuttalandena, som är otydliga, andas ambivalens. Det sägs bland annat att grundlagsändringen inte medför någon förändring av rättsläget, varvid budskapet kan tolkas ungefär så, att detta gör vi för formens skull men egentligen är kraven redan uppfyllda.

Artikel 6 gäller enligt sin lydelse och, såvitt här är av intresse, rätten till en rättvis "förhandling" (*hearing*) men är rubricerad som rätt till en

rättvis "rättegång" (*trial*). Europadomstolen har emellertid definierat detta så att rättighetsskyddet gäller under hela brottsutredningen. En konsekvens av denna helhetssyn på förfarandet är att Europadomstolen bedömer summan av de åtgärder som den enskilde varit föremål för. Det innebär bland annat att en konventionskränkning som förekommit i ett skede av förfarandet betraktas som återställd om den reparerats i ett senare led. Ett typexempel är att en misstänkt förmåtts lämna uppgifter till Polisen utan att ha haft tillgång till försvarare men att domstolen i sin följande prövning med hänvisning till konventionskränkningen uteslutit dessa uppgifter vid sin bevisvärdering.

Artikel 6, är som Hans Danelius skriver, månfacetterad. Han behandlar den själv under rubriken *Rätt till domstolsprövning och en rättssäker process*, vilket ger en bra sammanfattande beskrivning av dess innebörd. Redan en översikt över de krav den ställer på en brottmålsprocess visar regelverkets inriktning på formella rättigheter; det handlar om att ställa krav på medlemsstaternas *förfaranden*. Oskuldspresumtionen uttrycks t.ex. så här: "Var och en som blivit anklagad för brott ska betraktas som oskyldig till dess hans skuld lagligen fastställts" (... *until proved guilty according to law*). Det tycks alltså räcka att förfarandet följt medlemsstatens lag. Att ett förfarande som innebär att en oskyldig kan dömas för brott vore konventionsstridigt är emellertid en underförstådd självklarhet. För att citera Hans Danelius: "I brottmål ska processen grundas på principen att den som är oskyldig inte ska kunna bli dömd för brott". För att den principen ska få ett reellt innehåll måste den tilltalade tillerkännas de rättigheter som krävs för att försvara sig på ett fullgott sätt, fortsätter han (Danelius, *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis*, 5 uppl., s. 260). Alla de formella krav som nämns i eller utvecklats i praxis utifrån artikel 6 — de är rätt många — har ett och samma syfte, nämligen garanterandet av att ingen som är oskyldig ska kunna dömas, dvs. att rättegången i det hänseendet får ett materiellt riktigt slut. Det är följaktligen i ljuset av detta ändamål som rätten till en rättvis rättegång ska tolkas. Här finns det goda förutsättningar för en sammanjämkning av europarätten med traditionella svenska synsätt.

Strävan efter materiellt riktiga resultat

När vår nuvarande processordning kom till eftersträvades som framgång i Mikael Mellqvists uppsats att "den skyldige skulle drabbas av ett rättvist straff" och "den oskyldige går fri". Att man fann sådana självklarheter värda att uttala kan bara förstås mot en historisk bakgrund där legala bevisregler stått i vägen för domarens möjlighet att skipa rättvisa. Den nya ordningen syftade till vad man i anslutning till Mikael Mellqvists beskrivning skulle kunna kalla "avprocessualisering" och dess viktigaste princip var den om fri bevisprövning. Principens innebörd är att inga formella regler ska få placeras som ett filter mellan domaren och de

verkliga förhållanden som han eller hon ska lägga till grund för sina rättsliga bedömningar. Den är intimt förknippad med strävan efter materiellt riktiga domar.

Med detta följer ett par andra av brottmålsprocessens grundregler, nämligen de med varandra besläktade principerna om muntlighet och omedelbarhet (jfr vad Mikael Mellqvist skriver om detta). Även dessa syftar till att förhindra ”processualisering” av verkligheten. Domaren ska komma så nära det han eller hon ska bedöma som det går och utrymmet för processuella finurligheter från parternas sida ska helst vara obefintligt.

Det som under de ursprungliga förarbetena till rättegångsbalken uttalades kring den materiella rättvisans primat, inklusive rättens skyldighet att nå fram till materiellt riktiga domar även genom processledning och, om så krävdes, egna utredningsinsatser, utgör fortfarande rättskäl- lor. Men vi rör oss nu bort från detta synsätt. Intresset av att åstadkomma ett materiellt riktigt resultat är på väg att underordnas intresset av att domstolen inte ska kunna beskyllas för att gå åklagarens ärenden. Straff- processutredningen har i sitt betänkande från 2013 föreslagit att rättens möjlighet att föranstalta om utredningsåtgärder avskaffas helt, alltså även om de syftar till att klarlägga förhållanden som bedöms kunna tala för den tilltalades oskuld. Utredningens övergripande ambition är att få till stånd en formellt tydlig funktionsfördelning mellan processens aktörer.

Funktionsfördelning inom brottmålsprocessen

Huvudaktörerna i brottmålsprocessen är desamma som i ”rättskedjan”: polis, åklagare och domstol. (Det finns fler aktörer, som jag inte har utrymme att ta upp, och det kräver inte heller diskussionen.)

Polisen har en lång rad uppgifter. En av dem är att förebygga, förhindra och upptäcka brott (2 § p. 1 polislagen). En annan är att utreda och beivra brott som hör under allmänt åtal (2 § p. 3 polislagen). Vissa ärenden kan avslutas av Polisen. Förutom avskrivningar och nedläggningsbeslut gäller det även enklare lagföringsärenden. I övrigt ska Polisen antingen slutföra förundersökningar på egen hand eller överlämna förundersökningsledningen till åklagare. Lagstiftarens uppdrag är med få undantag riktat till Polisen som myndighet och det är alltså denna myndighet som har ansvaret för att den brottsutredande uppgift det gäller blir korrekt utförd. En polisiär förundersökningsledare har t.ex. inte det personliga ansvar en åklagare har i motsvarande roll.

Åklagare, som är ensamma om att vara helt specialiserade på brottmålsprocessen, ska utreda brott, fatta beslut om åtal och framträda i domstol. Åklagaruppgiften är, till skillnad från vad som gäller för Polisen, personlig; det är den enskilda befattningshavaren som förfogar över åklagarbefogenheten. En åklagare kan därvid på eget initiativ inleda förundersökning och anmoda Polisen att genomföra utrednings-

åtgärder. Det vanliga är dock att ärendena startar hos Polisen. Åklagaren kan därefter komma i kontakt med ärendet om det krävs beslut om tvångsmedel eller om det är av sådant slag att förundersökningen bör ledas av en åklagare. Om förundersökningsledningen ligger kvar hos Polisen inträder en åklagare inte i brottmålsprocessen förrän en slutredovisning av förundersökningen sker, varvid åklagaren fattar beslut om huruvida åtal ska väckas eller inte. Om förundersökningsledningen stället övertas av en åklagare, i enlighet med de delvis ganska flytande regler som gäller kring detta, har han eller hon rätt att begära Polisens biträde med utredningen. Åklagaren fungerar då som arbetsledare i förhållande till en annan myndighet över vars personal han eller hon inte har någon befälsrätt, något som ofta men inte alltid fungerar bra. Av det sagda framgår att Polisens och åklagarens arbetsuppgifter och ansvarsområden i dessa delar griper in i och överlappar varandra. De är som brottmålsprocessen de facto fungerar alltför sammanflätade för att kunna klart åtskiljas i ett styrande regelverk.

När förundersökningen är avslutad har åklagaren befogenhet att själv avsluta ärendet genom strafföreläggande (som den misstänkte kan godta eller bestrida, varvid saken går till domstol) eller åtalsunderlåtelse (som alltså innebär att åklagaren finner den misstänkte skyldig till ett brott men underlåter att föra saken till domstol).

Om en del av åklagarens arbete vetter mot Polisen och brottsutredningarna där och en annan liknar domarens, vetter en tredje mot den domstol där ett eventuellt åtal i anledning av en brottsutredning ska väckas. Domstolen kan engageras före huvudförhandlingen, t.ex. genom att rätten anmodas ta ställning till en begäran om utseende av offentlig försvarare för en misstänkt eller genom en begäran att den misstänkte ska häktas. I de flesta fall engageras domstolen först då en brottmålsprocess lett till beslut om allmänt åtal, vilket som bekant sker genom att en åklagare ger in en stämningsansökan. Tonvikten i åklagarens roll övergår därmed från förundersökningsledarens till just åklagarens, dvs. att vara part i en kontradiktorisk domstolsprocess. Här speglas åter komplexiteten i åklagaruppgiften. Som förundersökningsledare ska han eller hon agera strikt objektivt och övervaka Polisens brottsutredande arbete från bland annat rättssäkerhetssynpunkt. Detsamma gäller vid beslut om strafföreläggande eller åtalsunderlåtelse. I den kontradiktoriska domstolsprocessen anses i och för sig objektivitetsplikten ännu gälla, men det ligger i sakens natur att de krav som i den vägen kan ställas på den som har till uppgift att vara part i en process måste vara av annat slag än de som gäller för en förundersökningsledare, allra helst som åtalsbeslutet de facto bygger på ett ställningstagande avseende motpartens, den tilltalades, skuld. Objektivitetskravet under själva rättegången handlar mer om saklighet än om opartiskhet.

När stämningsansökan inkommit tar domstolen över ansvaret för den fortsatta handläggningen; förundersökningsåtgärder kan förekomma även därefter, men tanken är att brottsutredningen ska vara avslutad i och med åtalets väckande. Brottsutredningen redovisas i form av ett förundersökningsprotokoll till domstolen, som därmed får tillgång till allt för åtalet relevant utredningsmaterial. Rättens huvudsakliga uppgifter i denna på en gång centrala och avslutande del i brottmålsprocessen är att ordna rättegången (sätta ut målet till huvudförhandling), leda förhandlingen enlighet med de förfaranderegler som gäller (formell processledning), ”se till att målet blir utrett efter vad dess beskaffenhet kräver” (RB 46 kap. 4 §; materiell processledning) samt att därefter avgöra skuldfrågan och, om den tilltalade befins skyldig, bestämma påföljd.

Ansvarsfördelning inom brottmålsprocessen

I ett rättskedjerspektiv står helheten i fokus. Brottmålsprocessen drivs av staten, som på skattebetalarnas vägnar har ett intresse av att den sammantaget och utifrån givna rättspolitiska mål fungerar kostnadseffektivt. Av den funktionsfördelning som just beskrivits framgår att detta är komplicerat, eftersom det inte finns någon styrfunktion över ”rättskedjan”. Från den synpunkten skulle nog en revisionellt inriktad konsult förespråka en gemensam brottmålsmyndighet, i linje med de andra ”enmyndigheter” som inrättats under senare decennier. Det kanske kommer. I alla händelser måste man reda ut vem som i olika skeden av processen har ansvar för rättssäkerheten och för att en eventuell fällande dom är materiellt riktig.

Fördelning av ansvaret för rättssäkerheten i brottmålsprocessen förutsätter enligt min mening ett annat synsätt än det som verkar ha blivit gängse. Rättskedjerspektivet må vara befogat vid en revisionell analys men ser man till förfarandets rättsliga innebörd och funktion är den metaforen missvisande. Den skapar en bild av en nivellerad produktionsverksamhet där det mesta redan är klart när man väl når domstolen. I själva verket är det en hierarkisk kvalitetssäkringsprocess, där utgångspunkten är att brott ska utredas men inte beivras förrän säkerhet i skuldfrågan föreligger. På den första nivån finns Polisen, som grovsorterar och utreder. På den andra finns åklagaren som står för den juridiska infogningen och övervakar rättssäkerheten i utredningsarbetet. På den tredje nivån finns domaren som bär det slutliga ansvaret för att lagen tillämpas korrekt och att den enskildes rättigheter respekteras. Ju högre upp man kommer, desto större krav ställs på de rättsliga bedömningarna, vilket återspeglas i de juridiska kompetens- och omdömeskrav som ställs på befattningshavarna. I systemet som helhet finns en inbyggd symmetri, enligt vilken Polisen är mer inriktad på uppdragande och beivrande av brott medan domstolarna inte har den uppgiften utan är inriktade på att lagarna följs och att ingen döms oskyldig. Med andra

ord har Polisen typiskt sett ett förstahandsansvar för brottsbekämpning medan domstolarna på motsvarande sätt har ett förstahandsansvar för rättssäkerheten och inget ansvar alls för brottsbekämpning. Däremellan finns åklagarna som ett förmedlande och sammanhållande skikt. Den struktur som då framträder är mer lik ett hus med flera våningar — eller en pyramid — än en kedja. Det förhåller sig inte heller så, vilket man kan få intryck av när saken beskrivs i ett kedjeperspektiv, att Polisen tar ställning till ett utredningsmaterial, åklagaren till ett annat och domstolen till ett tredje. Det rör sig i stället om *ett och samma successivt förädlade material som bedöms på alltmer kvalificerade nivåer med allt högre rättssäkerhetskrav*. Att förfarandets sakliga tyngdpunkt ligger i domstolsförfarandet illustreras av att detta i sin tur är organiserat i tre nivåer, som en slutlig garanti för rättssäkerhetens upprätthållande.

Ansvar förutsätter utvärdering. Brottmålsprocessen som helhet skiljer sig från många andra delar av det allmännas verksamhet genom att där saknas en gemensam utvärderingskultur. För de forna polismyndigheternas del är detta generande tydligt, kanske kan det bli bättre i den nya organisationen. För åklagarväsendets del är det annorlunda. Där finns sedan länge både reguljär tillsyn och utvärderande utvecklingsarbete. I domstolsväsendet finns över huvud taget inte, i vart fall inte såvitt gäller den rättstillämpande verksamheten, någon organiserad utvärderingsverksamhet. Det är inte heller självklart hur en sådan, som lätt skulle kunna bli konstitutionellt komplicerad, borde se ut. En självklar synpunkt i sammanhanget är att rättsväsendet via sina instansordningar och parternas överklaganderättigheter kontinuerligt utvärderar sig självt. Av samma skäl som det är svårt att effektivitetsrevidera rättskedjan är det slutligen svårt att från rättssäkerhetssynpunkt utvärdera brottmålsprocessen som helhet. Det rör sig om olika aktörer med skilda typer av delansvar, och det finns, med undantag för JO och viss mån JK, ingen med tillsynsuppgift som omfattar dem alla. Det har dock förekommit ett par granskningsprojekt, som kan användas för en diskussion om hur man principiellt kan se på ansvaret för att en brottmålsprocess landat i en materiellt felaktig dom.

Felaktigt dömda

JK inledde sommaren 2004 ett tillsynsprojekt om rättssäkerheten i brottmål. Syftet var att belysa om rättssäkerheten var tillräckligt väl tillgodosedd i brottmålsprocessens olika delar. Bakgrunden var att det förekommit uppmärksammade resningsärenden, där personer frikännts efter att först ha dömts till långa straff. Granskningen skulle ta sin utgångspunkt i ärenden av det slaget.

Under projektet (som jag ledde) kartlades inledningsvis resningsärenden under de senaste femtio åren. Kartläggningen visade att det sedan nittioalet förekom en ny typ av resningar, där långa fängelsestraff

för grova brott rivits upp. Dessa fall — elva till antalet, varav majoriteten gällde sexuella övergrepp — granskades ingående, från förundersökning och ”slask” till frikännande dom, och beskrevs utförligt i projekt-rapporten *Felaktigt dömda*, som publicerades 2006.

I samtliga fall bedömdes den ursprungliga bevisvärderingen som mer eller mindre felaktig, vilket man kunde finna stöd för i bland annat de slutligt friande domarna. Bland de antal iakttagelser och brister som lyftes fram fanns följande:

- Utredningen hade i de granskade fallen i stort sett genomgående, om än i varierande grad, varit ofullständig.
- Målsägandebereättelsen var av central betydelse i sexualbrottsmålen. Det måste då kontrolleras hur berättelsen kommit fram, hur tillförlitlig den är och om den innefattar moment som gör den mindre tillförlitlig (”varningssignaler”). De fällande domarna i materialet motsvarade inte de krav som måste ställas.
- Kunskap och erfarenheter som låg till grund för domstolarnas ställningstaganden var otillräckligt redovisade. Det förekom i de granskade domarna flera exempel på spekulativa resonemang som inte stöddes på ett godtagbart underlag.
- Brister med anknytning till sakkunnigbevisning förekom i samtliga sexualbrottsmål.

När det gällde ansvaret konstaterades först att alla förundersökningar letts av åklagare och att med detta följde ett ansvar för de utredningsbrister som förekommit. Därefter angavs:

Brister i utredningen som har bäring på rättssäkerheten och över huvud taget på frågan om den tilltalades skuld skall uppmärksammas av domstolen vid dess bedömning av målet. Domstolens första roll är att från rättssäkerhetssynpunkt kvalitetssäkra brottsutredningen. När så inte skett är det alltså domstolen som bär ansvaret för denna brist. Det inkluderar ett slutligt ansvar för att brottsutredningen är fullständig och således även det som omfattas av åklagarens ansvar.

Domstolens ansvar angavs följa av rättegångsbalkens regler men kunde enligt rapporten även härledas ur domstolens funktion. Om inte domstolarna upprätthåller rättssäkerhetskraven kommer dessa inte heller att efterlevas i tidigare led, hette det (”trappan måste städas uppifrån”).

Rapporten kritiserades kraftigt från flera håll. En del av kritiken gällde specifikt sexualbrottsärendena och hur dessa bedömts i projektet; den diskussionen är av mindre intresse här (se särskilt Diesen i JT 2006–07 s. 231 och projektgruppens replik, s. 975). En andra del, som framför allt kom från domarhåll, riktade sig mot hur domstolens roll beskrivits. Kritikerna menade helt enkelt att domstolarna inte hade de skyldigheter som man utgått från i projektet och att domare följaktligen

på felaktig grund beskyllts för brister de inte hade något ansvar för. Kritiken framfördes i den allmänna debatten men även i SvJT (Se Cars i SvJT 2006 s. 977 med replik av undertecknad s. 988).

Med den distans till diskussionen som tiden ger kan jag för min del konstatera att det i rapporten finns ställningstaganden som är tillspetsade bortom det försvarbaras gräns. Det är inte korrekt att domstolens ”första roll” skulle vara att kvalitetssäkra brottsutredningen. Påståendet behöver emellertid inte korrigeras särskilt mycket för att bli riktigt, i synnerhet inte om man med detta menar i enlighet med lagstiftningen och dess förarbeten. Säger man i stället så som det uttrycks på annan plats i rapporten, att domstolen har det slutliga ansvaret för att ett brottmål blir tillräckligt utrett, är detta nämligen helt i linje med vad som kan utläsas ur dessa källor. När krutröken lagt sig framstår utgångspunkten för framför allt domarnas kritik mot rapportens bedömningar ha varit och vara att praxis sedan länge avlägsnat sig från lagtext och förarbetsuttalanden.

Bergwallkommissionen

Under åren 1994–2001 dömdes Thomas Quick för sammanlagt åtta mord, flertalet med sexualsadistiska inslag. Hans önskan var att bli förklarad skyldig och hans försvar vid rättegångarna lades upp därefter. Han var sedan tidigare dömd till rättspsykiatrisk vård och domarna innebär att den vården fortsatte, vilket var i överensstämmelse med Quicks önskemål. Processerna väckte mycket stor uppmärksamhet. I debatten höjdes enskilda tvivlande röster, bland annat från ett målsägandepar, som genomgående bestred att Quick skulle ha mördat deras försvunne son. 2008 publicerade journalisten Hannes Råstam en tv-dokumentär där han i detalj gick igenom utredningarna och mot bakgrund av det han funnit ställde Quick — som då återtagit sitt ursprungliga namn Sture Bergwall — frågan om denne verkligen begått de brott han dömts för. Svaret blev ”nej, jag har inte begått något av de mord jag är dömd för och inte heller något av alla de andra mordet jag erkänt, det är så det är”. De tillbakatagna erkännandena startade en serie av händelser, som ledde till att samtliga mordmål restes och Sture Bergwall frikändes. Regeringen tillsatte en särskild utredare att tillsammans med en expertgrupp granska fallet. Utredaren och hans grupp, som tog namnet Bergwallkommissionen, blev klara i juni 2015.

I rapporten (SOU 2015:52), som till sin uppläggning påminner en del om Felaktigt dömda, beskrivs var och en av brottmålsprocesserna mycket utförligt. I samtliga utredningar konstateras en rad, närmast ändlösa, brister i stort och smått. Det framgår att kommissionen bedömt samtliga ursprungliga morddomar som felaktiga. Dels kritiseras både processledningen och bevisprövningen i vart och ett av de granskade

fallen, med varierande styrka, dels avfattas sammanfattande omdömen som träffar samtliga domstolar, t.ex. följande:

När det gäller tingsrätternas bevisprövning är det vår uppfattning att tingsrätterna inte ställde tillräckligt höga krav på utredningarnas fullständighet och vilken bevisning som, utöver ett erkännande, bör krävas för att kunna döma någon för mord. I förarbetsuttalanden och praxis uppställs tydliga riktlinjer för vilka krav som bör ställas på utredningens fullständighet och bevisningens styrka. Det faktum att tingsrätterna inte ställde tillräckligt höga krav på vare sig utredningarnas fullständighet eller bevisningen kan därmed inte anses ha varit en följd av strukturella brister. I stället har det berott på enskilda aktörers överväganden och bedömningar. (SOU 2015:52 s. 644)

Skrivningen kan knappast uppfattas på annat sätt än att domstolarna enligt kommissionen dömde Thomas Quick trots att de inte borde ha gjort det samt att detta berodde på att de som ledde rättegångarna och dömde brast i kompetens. Det är ett hårt och förvånansvärt tydligt omdöme. Förvånansvärt är också att det inte anses kunna röra sig om en strukturell brist när så många domstolar gör misstag av samma slag vid handläggning och bedömning av åtal för mord. Vidgas perspektivet till de sexualbrottsmål som uppmärksammades i Felaktigt dömda (och som är från samma tidsperiod) verkar det ganska uppenbart att här finns mer att intressera sig för än individuella tillkortakommanden.

Kommissionens kritiska synpunkter gäller långtifrån bara domstolarna. I stort sett samtliga förekommande aktörer får sig en eller flera slängar av slevan. I rapporten förekommer dock ingen direkt fördelning av ansvaret — kanske med undantag för förundersökningsledaren/åklagaren som läsaren nog uppfattar som den tydligast felande länken. Kritiken mot åklagaren går enligt min mening väl långt. Hans professionella omdöme brast allvarligt under förundersökningen och han borde inte ha väckt några åtal, men att han genom bristande objektivitet under rättegångarna skulle ha direkt ansvar för de fällande domarna håller jag inte med om. Domstolarna hade det underlag de behövde för att ogilla åtalen, och det är ju som framgått av citatet ovan även kommissionens uppfattning. Åklagaren ska på ett sakligt korrekt sätt redogöra för brottsutredningen — och i vissa delar verkar det inte ha skett i Quickmålen; meningarna om vad som förekom går dock isär — men man kan inte begära att han eller hon under rättegången ska argumentera mot sina egna slutsatser. Då är det inte längre en kontradiktorisk process.

Den grundläggande analysen efter granskningen av fallen i JK:s rätts-säkerhetsprojekt var, att när en person felaktigt dömts till ansvar för ett brott, bör utvärderingen börja just där, i domstolen. Om resultatet är att den brustit kan man på sitt sätt avsluta granskningen. Självfallet kan man också fortsätta, för att kanske finna att åtal aldrig borde ha väckts, att utredningen inte bedrivits objektivt, att polisförhören genomförts ama-

törmässigt etc. Men det avgörande felet måste till syvende og sidst, i ett fall av detta slag, vara att den slutliga kontroll som domstolen ansvarar för inte fungerat.

Det bör enligt min mening också bli slutsatsen av den analys och den bedömning Bergwallkommissionen redovisat. Om domstolarna gjort sitt jobb på det sätt kommissionen anser att de borde ha gjort skulle det aldrig ha blivit några morddomar. Även om brottmålsprocessen missköttes i sin inledande del skulle den i så fall ha fungerat som helhet. Den misstänkte vars rättigheter åsidosatts av polis och åklagare skulle ha fått dessa brister reparerade genom att frias av domstol. Och materiell rättvisa skulle ha skipats.

Framtiden

Det senaste förslaget med förändringar i brottmålsprocessen har, som Mikael Mellqvist skriver, effektivitet i förfarandet som tydlig ledstjärna. Rättssäkerheten nämns här och där i Straffprocessutredningens betänkande men gör inte något väsen av sig bland övervägandena. Detta ska säkerligen inte tolkas som en nedvärdering. Snarare liknar det ett "förgivettagande" av samma slag som när RRV omnämnde rättssäkerheten som "en självklar restriktion". Överhuvudtaget verkar det av utredningsbetänkandet att döma som att de perspektiv RRV den gången stod för sakta men säkert vuxit in i den rättspolitiska verkligheten och numera anammas även inom juristvärlden. För egen del kan jag inte hjälpa att jag tycker det är lite sorgligt att under rubriken *Domarrollen* läsa en mening som denna:

Domarens uppgift ska vara att styra över formerna för brottmålsprocessen och se till att målet handläggs så att det kan avgöras snabbt, på ett effektivt sätt och med hög kvalitet. (SOU 2013:17, s. 214.)

Längre från den hirschfeldtska domarutredningens omsorger om dömandets särart (*Domarrollen i Sverige inför framtiden*, SOU 1994:99, särskilt kap. 1) är det svårt att komma. Brottmål brukar räknas till humanjuridiken men här låter det som, om tillspetsningen ursäktas, vore det fråga om lagfartsärenden. Om rättvis rättegång, rättssäkerhet eller materiell riktighet inte ett ord, även om det lite längre ned i uppgiftslistan nämns att "därtill ska domaren avgöra om den utredning parterna lagt fram är tillräcklig för att döma den tilltalade för brott". Det ekar likväl av gamla teser om den värderingsfria juridiken och dess utövare som samhällslivets ingenjörer. Frågan är hur det står sig mot den mer aktiva roll domare och domstolar i allt högre grad fått och tagit sig under 2000-talet och som på sitt sätt kodifierats i 2010 års grundlagsändringar.